

Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου

Η σπουδαιότητα και η πολυδιάστατη επικαιρότητα της Στωϊκής φιλοσοφίας

Με ιδιαίτερη συγκίνηση, χάρις στην τιμητική πρόσκληση του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και ιδιαίτερα της Σχολής Ανθρωπιστικών και Πολιτιστικών Επιστημών και, πιο συγκεκριμένα, του Τμήματος Φιλολογίας και του Εργαστηρίου Ρητορικής και Δραματικής Τέχνης που εδρεύουν στην Καλαμάτα αξιώνομαι σήμερα, στη Δύση του ακαδημαϊκού μου βίου, ως ομότιμη καθηγήτρια, τη μεγάλη τιμή να κλείσω ένα σημαντικό μέρος της ακαδημαϊκής μου σταδιοδρομίας, τις διαλέξεις, εκεί που τις πρωτο-άρχισα, στην αγαπημένη μου Καλαμάτα. Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο καθηγητή Ανδρέα Μαρκαντωνάτο, που τον καμάρωνα από μικρό στοχαστικό παιδάκι στη Κρήτη, για την πρωτοβουλία του να οργανώσει την ενδιαφέρουσα αυτή σειρά των διαλέξεων και την υπεύθυνη του Εργαστηρίου κυρία Ελένη Βολανάκη για τη φιλόξενη φροντίδα της. Είναι ιδιαίτερη χαρά και συγκίνηση για μένα να βρίσκομαι σήμερα στην Καλαμάτα που γεννήθηκα και έχω στην καρδιά μου. Μια Καλαμάτα, λιγότερο ίσως τότε φημισμένη ως προνομιούχο, εξαίσιο και φιλόξενο θέρετρο, αλλά πάντα πανέμορφη με τον Ταύγετο να την αγκαλιάζει και τη θάλασσα να τη φιλά και να τη δροσίζει, με το πευκόφυτο Κάστρο της να διηγείται την ιστορία της, με θεαματικό στη νιότη μου και νοσταλγικό τώρα το ποτάμι της και τα τεράστια πλατάνια του. Στην περίφημη Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας, όπου από μαθήτρια την είχα κάνει δεύτερο σπίτι μου, εξοικειώθηκα με τη φιλοσοφία και ιδιαίτερα με τη Στωϊκή φιλοσοφία για την οποία θα σας μιλήσω σήμερα, με σκοπό τότε μια υποτροφία του Ι.Κ.Υ. για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής. Και, απόφοιτη του Πανεπιστημίου πλέον, εκλέχτηκα μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Βιβλιοθήκης και αξιώθηκα να κάνω την πρώτη μου διάλεξη – για τη «μοντέρνα ποίηση»-- στο διπλανό της Βιβλιοθήκης σπουδαίο και δραστήριο κτήριο, τη φημισμένη Λαϊκή Σχολή. Στη Μεσσηνία πρωτο-δίδαξα στη Μέση Εκπαίδευση και εδώ έκλεισα την πανεπιστημιακή μου σταδιοδρομία διδάσκοντας ως ομότιμη καθηγήτρια πλέον φιλοσοφία και βιοηθική στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα Φιλοσοφίας στην Καλαμάτα και στη Μεσσήνη. Στην Καλαμάτα έκανα τις πρώτες δημοσιεύσεις μου, μαθήτρια ακόμη, στις τοπικές

εφημερίδες και αργότερα σε μεσσηνιακά περιοδικά. Και στο Πανεπιστήμιο Καλαμάτας επιθυμώ να αφήσω τη βιβλιοθήκη μου.

Καίτοι έχω στρέψει το ενδιαφέρον μου εδώ και χρόνια σε άλλα φιλοσοφικά πεδία, κυρίως στη σύγχρονη ηθική φιλοσοφία, στην εφαρμοσμένη ηθική και στη βιοηθική, και πιο πρόσφατα στον Αριστοτέλη-- κατά την περυσινή μάλιστα επέτειο της γέννησής του--, με την ευκαιρία της εδώ τιμητικής πρόσκλησης αποφάσισα να κλείσω τον κύκλο των διαλέξεών μου με τη θεματική με την οποία καταπιάστηκα για πρώτη φορά εδώ: με τη στωική φιλοσοφία, που αποτέλεσε και θέμα της διδακτορικής μου διατριβής: «*The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*». Και μάλιστα, επειδή θεωρώ τη στωική ηθική εξαιρετικά επίκαιρη στην άγρια κατάσταση που ταλανίζει στις μέρες μας την οικουμένη, αλλά και στην κρίση που μαστίζει, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, τη χώρα μας. Γιατί οι Στωικοί, πρώτοι στην ιστορία ένιωσαν πολίτες του κόσμου, αρκούνταν στα αναγκαία για τον άνθρωπο αγαθά και με παράδειγμα τον Σωκράτη έκαναν τη φιλοσοφία «τρόπο ζωής», «επιστήμη του ευ ζην» και όχι μόνο θεωρητική και μεταφυσική αναζήτηση.

Ένας πρόσθετος λόγος που ενίσχυσε την απόφασή μου να μιλήσω εδώ και μάλιστα στις αρχές Νοεμβρίου, αφιερωμένες σχετικά πρόσφατα στη Μεγάλη Βρετανία στον στωικισμό και την επικαιρότητά του, είναι και το σχετικά πρόσφατο κίνημα «Modern Stoicism», που με πρωτοβουλία των καθηγητών Gregory Sadler και John Sellars θεσπίστηκε στην Αγγλία με την οργάνωση μεγάλου συμποσίου και την καθιέρωση της πρώτης εβδομάδας του Νοεμβρίου του 2017 ως Στωικής εβδομάδας (Stoic Week) ενώ ο William Stephens και άλλοι νεο-Στωικοί ήδη από το 2000 είχαν θεσπίσει “στωικές εβδομάδες” κατά τον μήνα Νοέμβριο σύμφωνα με το πρόγραμμα «Stoicism Today», με μεγάλη συμμετοχή θαυμαστών του στωικισμού, με νέες εκδόσεις και με έντονη παρουσία και πανηγυρισμούς στο ραδιόφωνο και τον Τύπο. Με τα δεδομένα αυτά έχω κατά κάποιο τρόπο την αίσθηση σήμερα ότι με την επιλογή του θέματος αυτού για τη διάλεξη μου συμμετέχουμε κατά κάποιο τρόπο κι εμείς στην αναβίωση του στωικισμού ως στάσης του βίου.

Το γεγονός ωστόσο ότι τώρα, ύστερα από αρκετές --περίπου 50--, σχετικές με τη Στοά μελέτες και αφού ξεστράτισα σε άλλα πεδία της νεότερης και της σύγχρονης φιλοσοφίας, ξαναγυρίζω στο γέρμα του βίου μου, στη Στοά, με την ευκαιρία της σημερινής

διάλεξης, οφείλεται επίσης και στο ότι, κατά τη δύση του περασμένου και τις απαρχές του τρέχοντος αιώνα, με την αλματώδη πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας, με τις Οικουμενικές Διακηρύξεις της UNESCO, με τις πρωτοβουλίες της Διεθνούς Ομοσπονδίας Φιλοσοφικών Εταιριών (F.I.S.P.) –της οποίας χρημάτισα μέλος και αντιπρόεδρος--και γενικώς με το πνεύμα της οικουμενικότητας και του κοσμοπολιτισμού, πρόβαλε έντονη η ανάγκη όχι μόνο του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και των οικουμενικών ηθικών αξιών-- και μάλιστα αυτών για τις οποίες δούλεψαν πρωτοποριακά οι Στωικοί --καθώς και της αναγνώρισης ιδιαίτερα της αξίας της στωικής ηθικής –πού περισσότερο απ’ ότι της στωικής φυσικής και λογικής. Για τούτο η στωική ηθική ως οικουμενικό ιδεώδες αποτελεί τονωτικό και πυξίδα κυρίως σε εποχές κρίσης. Δεν είναι τυχαία η έκδοση το 1999 ενός κειμένου του τότε προέδρου του τμήματος Φιλοσοφίας και Ηθικής της UNESCO Yersu Kim με τίτλο “*A Common Framework for the Ethics of the 21st Century*”, απότοκου πολύχρονων συσκέψεων σημαντικών τότε φιλοσόφων απ’ όλο τον κόσμο, καθώς και η πρώτη εμφάνιση το 2005 του περιοδικού *Global Ethics*— ενδεικτικά και τα δύο της ανάγκης για μια κοινή για όλη την ανθρωπότητα, καθοδηγητική της πράξης, ηθική. Οι διεθνείς θηριωδίες – ακόμη και με θρησκευοκρατικά δήθεν προπετάσματα, τα οποία λ.χ. επικαλείται ο ISIS-- δικαίωσαν την ανάγκη για την υιοθέτηση κοινών ηθικών αρχών και αξιών επαναφέροντας στην επικαιρότητα τη στωική φιλοσοφία, όπως συνάγεται από αρκετές πρόσφατες σχετικές εκδόσεις, και ενδιαφέρουσες σύγχρονες αναγνώσεις των ιδεών της μακρόπνοης αυτής σχολής, που έκαναν αρκετούς συνανθρώπους μας αν όχι να γίνουν στωικοί, τουλάχιστον να ασκηθούν να αντιμετωπίζουν «τις οριακές καταστάσεις» του βίου τους «στωικά», όχι βέβαια μοιρολατρικά—όπως κακώς ερμηνευόταν κάποτε το επίθετο «στωικός» και το σχετικό επίρρημα «στωικά»--, αλλά επειδή κατά τον στωικισμό, πολλά από τα κοινώς θεωρούμενα «αγαθά»-- μερικά από τα οποία λείπουν σε πολλούς από εμάς ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια-- είναι κατά τους Στωικούς «ηθικώς αδιάφορα», και μπορεί να κάνει ο άνθρωπος και χωρίς αυτά, χωρίς να διακυβεύσει την αξιοπρέπεια και την ηθική του ελευθερία. Και τούτο, επειδή, αυτό που προέχει για τη Στοά είναι η «προαίρεσις», το φρόνημα και το ήθος, κύρια συστατικά στοιχεία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου.

Μερικά γενικά χαρακτηριστικά στοιχεία της στωικής, ηθικής κυρίως, φιλοσοφίας είναι ίσως απαραίτητα για να αξιολογηθεί η

προσφορά και η διαφοροποίησή τους από τους φιλοσόφους της κλασικής εποχής. Οι Στωικοί, διαφορετικά από σημαντικούς προγενέστερους τους φιλοσόφους, είχαν απορρίψει απερίφραστα τη δουλεία και μάλιστα τη φυσική δουλεία-- την οποία ανεχόταν ο Αριστοτέλης-- ισχυριζόμενοι ότι «άνθρωπος εκ φύσεως δούλος ουδείς» (SVF III 352), περιορίζοντας, έστω, το επίθετο «δούλος» μόνο για τους υπόδουλους στα πάθη τους, τους φαύλους και τους ανόητους-- είχαν «διακηρύξει» την ελευθερία του ανθρώπου ως « τελικό αγαθό» (SVF I 107, 35) και θεωρήσει την ισότητα «απαιτητή καθαυτήν» (SVF III 43), απορρίπτοντας την ευγένεια της καταγωγής (SVF III 349-350) υπέρ της ηθικής ισοτιμίας. Ταυτίζοντας τον νόμον με τον ορθόν λόγον οι Στωικοί διακήρυσσαν ελευθέρους «όσους μετά νόμου ζώσιν». Και Νόμος κατ'αυτούς, κυρίως «Νόμος της φύσεως» είναι ο «αψευδής ορθός λόγος» (SVF III 360). Πρώτοι οι Στωικοί επινόησαν τον όρο «καθήκον», ως τεχνικό—σύμφωνο με τον λόγον-- ηθικό όρο που απέκτησε ιδιαίτερο κύρος στα νεότερα χρόνια, ιδιαίτερα με τον Kant και τον τέλειο ηθικά όρο «κατόρθωμα», ή «δικαίωμα» για τη σύμφωνη με τον ορθό λόγο ή με τη δικαιοσύνη πράξη.

Ο όρος «στωικός», όπως καθιερώθηκε όχι μόνο από το φιλοσοφικό λεξιλόγιο αλλά και στην καθημερινή ζωή είναι αμφίσημος. Καλύπτει σχεδόν όλη την έννοια των επιθέτων «φιλοσοφικός» ή «φιλοσοφημένος» που σημαίνει την ιδιότητα «να αντιμετωπίζω τις αντιξοότητες της ζωής με το ψυχικό σθένος που συνιστούσαν οι στωικοί φιλόσοφοι». Στωική μπορεί να χαρακτηριστεί τόσο μια στάση υπερήφανης αξιοπρέπειας όσο και μια στάση ελεύθερα και αβίαστα αποδεκτής εγκαρτέρησης. Δεν αποδόθηκαν στους Στωικούς τυχαία τα δόγματα «ανέχου και απέχου». Ένα δικαίωμα εσωτερικής αντίστασης απέναντι στη βαρβαρότητα είναι γι' αυτούς απαράγραπτο και αναπαλλοτρίωτο, αλλά και ένα δικαίωμα αντίστασης με τίμημα την ίδια τη ζωή δεν είναι δύσκολο να παραθεωρηθεί, σε έσχατη περίπτωση, με βάση την λεγόμενη «εύλογον εξαγωγήν», δηλαδή την καταφυγή στην αυτοκτονία όταν τίθεται σε κίνδυνο η αξιοπρέπεια, πρώιμο ανάλογο της πολυσυζητημένης σήμερα «ευθανασίας» στο χώρο της βιοηθικής. Υπάρχει μία είσοδος στη ζωή, έλεγε ο αντιπροσωπευτικότερος νέο-στωικός φιλόσοφος Επίκτητος, αλλά πολλές έξοδοι, όταν κινδυνεύει η αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Το εντελώς διαφορετικό εξάλλου κοινωνικό καθεστώς των κύριων εκπροσώπων της Αρχαίας και της Νεώτερης Στοάς από αυτό των εκπροσώπων της Μέσης Στοάς είναι ενδεικτικό της εξισωτικής,

οικουμενικής και κοσμοπολιτικής ιδεολογίας του Στωικισμού: Ο Ζήνων από το Κίτιο της Κύπρου, ιδρυτής της Στοάς, τάχτηκε στη φιλοσοφία όταν ως μορφωμένος εμπορευόμενος ναυάγησε, ο Κλεάνθης ο Άσσιος, από την Τρωάδα, γνωστός ως «φρεάντλης» έγινε μεροκαματιάρης για να αξιωθεί να πληρώνει δίδακτρα για τη μύησή του στη φιλοσοφία από τον Ζήωνα και ο πολυγραφότατος και άκρως συστηματικός από τους Σόλους της Κιλικίας Χρύσιππος ήταν αρχικά δρομέας. Οι οπαδοί της Μέσης Στοάς Παναίτιος ο Ρόδιος και Ποσειδώνιος από την Απάμεια της Συρίας ξεκίνησαν με άλλες καταβολές, προσέγγισαν το ελληνικό με το ρωμαϊκό πνεύμα και επηρέασαν βαθιά τον Κικέρωνα. Ο Ισπανός στην καταγωγή Σενέκας, πολιτικός, αυλικός και σύμβουλος του Νέρωνα πλήρωσε με διατεταγμένη αυτοκτονία την καχυποψία του αυτοκράτορα, ο χωλός από γεννησιμιού του Επίκτητος, από την Ιεράπολη της Φρυγίας, αρχικά δούλος και αργότερα απελεύθερος, ίδρυσε φιλοσοφική σχολή στη Νικόπολη της Ηπείρου και ο ρωμαίος αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος έγραφε τα περίφημα *Εις εαυτόν* κατά τις εκστρατείες του μέσα σε καταφύγια.

Από τα έργα των εκπροσώπων της Αρχαίας Στοάς έχουμε μόνο αποσπάσματα, τη Μέση Στοά τη γνωρίζουμε επίσης αποσπασματικά και κυρίως από τον Κικέρωνα και μόνο σχεδόν ατόφια μπορούμε να διαβάσουμε τη Νεότερη Στοά. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία και για την επιλογή του θέματος της ομιλίας μου είναι κυρίως το γεγονός ότι οι Στωικοί τόνισαν την οικουμενικότητα που πρέπει να διέπει την ηθική και το πνεύμα του κοσμοπολιτισμού, μοίρα της εποχής τους – όπου η έννοια της «πόλεως» με το πλατωνικό και αριστοτελικά πνεύμα είχε αρχίσει να καταρρέει – αλλά και της εποχής μας. Οι Στωικοί έθεσαν τις βάσεις για το σεβασμό γενικώς του ανθρώπου και αναγνωρίστηκαν σκαπανείς της στήριξης οικουμενικών ηθικών αρχών που ενέπνευσαν στα μέσα του περασμένου αιώνα τον σεβασμό των ανθρώπινων δικαιωμάτων και στοιχειοθέτησαν την ανάγκη μιας οικουμενικής ηθικής. Έτσι οι Στωικοί κληροδότησαν στην ανθρωπότητα τους διεθνείς πλέον όρους «στωικότητα», (stoicism) «στωικός» (stoic) και «στωικά» (stoically) ως ενδεικτικές εκφράσεις αντιμετώπισης των καίριων καταστάσεων στο όνομα της αξιοπρέπειας, της εσωτερικής ελευθερίας και του αυτοσεβασμού χωρίς αυτό να συνεπάγεται ένα είδος υποταγής στη μοίρα, στην «ειμαρμένη», που κατ' αυτούς ταυτίζοντας σε κάποιο σημείο με τη θεϊκή πρόνοια. Ο Επίκτητος συνιστά αντίσταση στις αξιώσεις των τυράννων ανάλογη με τη

στάση του Σωκράτη απέναντι στους διαβόητους «τριάκοντα τυράννους» και στους κατηγορούς του, και δεν έλειψαν μαθητές της Στοάς, ιδιαίτερα στη Ρώμη, που άσκησαν ενεργά ένα δικαίωμα αντίστασης, απέναντι σε τυραννικές συμπεριφορές, όπως έχω υποστηρίξει σε παλαιότερη ομιλία μου.

Ένας επίσης σημαντικός λόγος που με έκανε να μιλήσω σήμερα εδώ για την Στωική φιλοσοφία, μια σχολή που αξιώθηκε ένα ενεργό βίο πέντε τουλάχιστον αιώνων και τυπικά έκλεισε μαζί με τις άλλες φιλοσοφικές σχολές επί Ιουστινιανού το 529 μ.Χ., είναι το ευχάριστο και ελπιδοφόρο μπορώ να πω γεγονός ότι ο Στωικισμός, μετά τον Νέο-στωικισμό του Justus Lipsius των νεώτερων χρόνων, γνωρίζει σήμερα ιδιαίτερη άνθηση, έχει ξαναγίνει επίκαιρος σε παγκόσμια κλίμακα και προπαντός στον αγγλόφωνο κόσμο στον οποίο δεν ανθούσε ιδιαίτερα ως τα μέσα του περασμένου αιώνα. Δεν είναι τυχαίο ότι συναντάμε τα τελευταία χρόνια «νέους» ή «μοντέρνους» στωικισμούς που υποστηρίζονται από μια ενδιαφέρουσα σχετική βιβλιογραφία. Και έχει ιδιαίτερη σημασία ότι η αναβιωμένη στις μέρες μας στωική φιλοσοφία συνομιλεί σήμερα κυρίως με τους εκπροσώπους της Νεότερης Στοάς όχι μόνο επειδή τα έργα των εκπροσώπων της διασώθηκαν, συζητούνται και διαβάζονται πολύ σε ωραίες μεταφράσεις—αναφέρω την πρόσφατη μετάφραση της πραγματείας του Επικτήτου *Περί ελευθερίας* από τον Θάνο Σαμαρτζή (2017) που συζητήθηκε θετικά από τον Τύπο—τη μόνη πραγματεία για την ελευθερία που μας άφησαν οι αρχαίοι μας πρόγονοι—του Κλεάνθη έχει χαθεί—την οποία σχολίασα εκτενώς προ εικοσαετίας στο συνέδριο για τον Επικτήτο στην Πρέβεζα («Ελευθερία και δουλεία στον Επικτήτο» Πρέβεζα 1997, 91-102) και («Epictetus on Freedom: Parallels between Epictetus and Wittgenstein», *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press 2007: 112-139). Είναι πράγματι εντυπωσιακή η επικαιρότητα του στωικισμού στην εποχή μας και μάλιστα από τις απαρχές του αιώνα μας.

Στα ασφυκτικά περιθώρια μια ομιλίας δεν είναι δυνατόν να δείξει κανείς τη σπουδαιότητα μιας φιλοσοφικής Σχολής που είχε ενεργό ζωή και δράση επί πέντε σχεδόν αιώνες, που αναζωπυρώθηκε στο Μεσαίωνα γύρω στον 10 και 12^ο αι., και επανεμφανίζεται στην Αναγέννηση, και τον Διαφωτισμό με τον βέλγο ουμανιστή Justus Lipsius και τον γάλλο νομικό Guillaume du Vair- συγγραφέα του βιβλίου *La Sainte philosophie* -- με επίκεντρο τον Σενέκα ως «πολύτιμο συμπλήρωμα της χριστιανικής πίστης»,

όπως αναφέρει ο καθηγητής και επόπτης του διδακτορικού μου, ο σημαντικότερος σήμερα ειδικός στη στωική φιλοσοφία διεθνώς, Antony Long του οποίου το σχετικό με τους Στωικούς μέρος της *Ελληνιστικής Φιλοσοφίας* έχω μεταφράσει και τον οποίο παρουσίασα πέρυσι κατά την ανακήρυξή του σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Κρήτης. Γενικώς ο στωικισμός υπήρξε το μακροβιότερο αρχαιο-ελληνικό φιλοσοφικό σύστημα, επιδραστικό σε σημαντικούς φιλοσόφους των μέσων και των νεότερων χρόνων (τους Θωμά Ακινάτη, William of Ockham, Hugo Grotius, John Locke, και άλλους). Ο στωικισμός έφτασε στο ύψιστο σημείο της δημοτικότητάς του στον 16^ο αιώνα στη Γαλλία, στη Γερμανία και στην Ιταλία και στις αρχές του 18^{ου} και στην Αγγλία ως σχολή με κορυφαία σύλληψη ηθικής αρετής. Σημαντικά και πρωτοποριακά στοιχεία της ηθικής του κυρίως ο όρος *καθήκον* (pflicht) επηρέασαν τον Καντ και ο ντετερμινισμός του τον Σπινόζα (Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία* 326-327, 373-376). Ο στωικισμός ωστόσο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα με την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και στην κοσμοπολιτική και παγκοσμιοποιημένη εποχή μας, όπως έχω δείξει στο βιβλίο μου *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα* (1986) και στην εργασία μου «Stoicisme et les droits de l' homme», *Discorsi* 2 (1985: 209-236). Ενδεικτικές της μακροβιότητας και της σπουδαιότητας του στωικισμού σήμερα είναι οι ποικίλες αναβιώσεις του ως *A new Stoicism* τίτλο του βιβλίου του Laurence Becker, το σύγχρονο κίνημα «Stoicism Today» με ευρεία βιβλιογραφία που προανέφερα και συνοψίζεται στο ενδιαφέρον άρθρο του Jean –Baptiste Gourinat που δυστυχώς δεν θα μείνει χρόνος να συζητήσω.

Έδωσα, νομίζω, μερικά μόνο, ενδεικτικά στοιχεία της στωικής φιλοσοφίας και της επιρροής που άσκησε στους μεταγενέστερους φιλοσόφους που δικαιώνουν τόσο τη διαχρονικότητα όσο και την επικαιρότητά της. Στον χρόνο που ελπίζω ότι μου έχει διατεθεί θα προσπαθήσω να προσθέσω, έστω πολύ περιληπτικά, λίγα ιστορικά στοιχεία α) γενικά για τον στωικισμό και τους εκπροσώπους του στην ελληνιστική και την ελληνο-ρωμαϊκή αρχαιότητα, β) για τα στοιχεία της στωικής ηθικής που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ιδέας των ανθρώπινων δικαιωμάτων, όπως τα αξιολογούμε στις Διακηρύξεις τους, γ) για το οικουμενικό πνεύμα που διέπει τον Στωικισμό και εξηγεί την αναβίωση του σήμερα και ίσως δ) για κάποιες σημαντικές στιγμές του στωικισμού, όπως τον συλλαμβάνει και τον ερμηνεύει η εποχή μας που μαρτυρούν την επικαιρότητα ίσως και την αναγκαιότητά του.

Όλα αυτά, θα ειπωθούν για λόγους κλεψύδρας λίγο τηλεγραφικά. Μπορούν ωστόσο, αν υπάρξουν απορίες και ενδιαφέρον, να διευκρινισθούν στη συζήτηση.

A). Μια πολύ σύντομη ιστορία του Αρχαίου Στωικισμού. Ο ιδρυτής του Στωικισμού, Ζήνων (334-262 π.Χ.) από το Κίτιο της Κύπρου, ένας λεπτός, λιτός και ασθενικός άνθρωπος, είχε ζητήσει χρησμό για το πώς θα ζήσει καλλίτερα και, έχοντας λάβει ως απάντηση «να συγχρωτίζεται με τους νεκρούς», είχε αρχίσει να μελετά τους αρχαίους. Όταν κάποτε, εμπορευόμενος πορφύρα από τη Φοινίκη, έφθασε ναυαγός στην Αθήνα, κάθισε κοντά σε κάποιο βιβλιοπώλη που διάβαζε για τον Σωκράτη στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα. Τον ρώτησε που συχνάζαν άνθρωποι σαν τον Σωκράτη και αυτός του υπέδειξε τον κυνικό φιλόσοφο Κράτητα που περνούσε εκείνη τη στιγμή και του σύστησε να τον ακολουθήσει. Ο Ζήνων έγινε αμέσως μαθητής του Κράτητος, συχνάζε στην Ποικίλη –τη γεμάτη ζωγραφιές-- Στοά στην αρχαία αγορά—η οποία είχε ηθικά μολυνθεί από τα εγκλήματα των 30 τυράννων—και, αποφασίζοντας να ξεπλύνει το κρίμα της, δηλαδή να την «εξαγνίσει» -- άρχισε να διδάσκει εκεί. Γι' αυτό οι μαθητές του αποκλήθηκαν Στωικοί. Οι Στωικοί αδιαφορούσαν για πολλά εξωτερικά αγαθά, θεωρούσαν την ορθολογικότητα «μοναδική πηγή της ανθρώπινης ευδαιμονίας» κήρυσσαν το «ομολογουμένως τη φύσει ζην» και ταύτιζαν το «φύσει' με τον ορθό λόγο. Ο Ζήνων έγραψε περί τα είκοσι έργα— από τα οποία μας έχουν σωθεί μόνο αποσπάσματα, όπως συνέβη και με τους άλλους αρχαίους Στωικούς αλλά και τους οπαδούς της Μέσης Στοάς. (Διάσημος μαθητής του υπήρξε ο Κλεάνθης (331-232), από την Άσσο της Τρωάδος υπόδειγμα μεροκαματιάρη σπουδαστή της φιλοσοφίας, ποιητή και συγγραφέα σημαντικών έργων μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται μια πραγματεία *Περί ελευθερίας*, η οποία δεν έφθασε ως εμάς, μια άλλη *Περί του ότι η αυτή αρετή ανδρός και γυναικός*, κ.λ.π. και κυρίως τον περίφημο ύμνο *Εις Δίαν* και την *Προσευχήν* προς τον Δία και την είμαρμένην την οποία μας παραδίδει ο Επίκτητος. Πολυγραφότατος, και ιδιαίτερα συστηματικός, ειδικός τόσο στη λογική όσο και στη φυσική και την ηθική, ήταν ο Χρύσιππος (280-206) από τους Σόλους ή την Ταρσό της Κιλικίας στον οποίο αποδίδονται περισσότερα από 300 έργα, από τα οποία έχουμε μόνο αποσπάσματα. Αυτοί –και μερικοί άλλοι ελάσσονες στωικοί-- εκπροσωπούν την Αρχαία Στοά, επηρεασμένη από τους Κυνικούς φιλοσόφους, αλλά και από τον Ηράκλειτο και τον Σωκράτη.

Σημαντικοί είναι και οι εκπρόσωποι της Μέσης Στοάς ο Παναίτιος από τη Ρόδο (185-109 π.Χ.), φίλος του ύπατου Σκιπίωνα, που επηρέασε αποφασιστικά τη ρωμαϊκή σκέψη και ο τελευταίος σημαντικός στωικός που δίδαξε στην Αθήνα, συγγραφέας του έργου *De officiis* (Περί καθηκόντων) το οποίο γνωρίζουμε κυρίως από το αντίστοιχο του Κικέρωνα και ο πολυδιάστατος λόγιος Ποσειδώνιος (135-50 π.Χ.), από την Ρόδο που και αυτός μαζί με τον Παναίτιο επηρέασε τον Κικέρωνα ο οποίος τον επισκέφτηκε στην πατρίδα του. Και οι δύο αυτοί φιλόσοφοι είχαν και επιστημονικά ενδιαφέροντα, ανάλογα με του Αριστοτέλη και επηρέασαν σημαντικά τη ρωμαϊκή πνευματική ζωή. Ο Ποσειδώνιος ήταν ιδιαίτερα προικισμένος φιλόσοφος και πανεπιστήμων με ενδιαφέροντα ανάλογα με του Αριστοτέλη, με σημαντικό έργο στην ιστορία και τη γεωγραφία και πρωτότυπη συμβολή στη στωική ηθική. Είναι χαρακτηριστικός ο ορισμός που δίνει στο σκοπό της ζωής: «...ζην θεωρούντα την των όλων αλήθειαν και τάξιν και συγκαταστευάζοντα αυτήν κατά το δυνατόν, κατά μηδέν αγόμενον υπό του αλόγου μέρους της ψυχής» (απ. 186, Edelstein-Kidd). Και σημαντική για την οικουμενικότητα είναι από μέρους του η αρχή της «συμπάθειας», της ενότητας, δηλαδή, που διέπει το σύμπαν.

Τα έργα των εκπροσώπων της Αρχαίας και της Μέσης Στοάς, όπως ήδη σημείωσα, μας έχουν σωθεί εντελώς αποσπασματικά, και μάλιστα πολλές φορές με κριτικό πνεύμα από αντιπάλους φιλοσοφικά συγγραφείς πράγμα που ευτυχώς δεν συμβαίνει με τη νεώτερη Στοά των οποίων έχουμε αυθεντικά έργα. Κύριοι εκπρόσωποί της ήταν κυρίως ο Σενέκας, ο Επίκτητος και ο Μάρκος Αυρήλιος καθώς και μερικοί ελάσσονες, όπως συνέβαινε και με τις δύο προηγούμενες περιόδους. Ο Lucius Annaeus Seneca (4π.Χ. -65 μ.Χ.) κατάγονταν από την Ισπανία, υπήρξε παιδαγωγός και αυλικός του Νέρωνα, αποδείχτηκε διάσημος διανοούμενος και φιλόσοφος, πολυγραφότατος συγγραφέας διαλόγων, φυσικών ζητημάτων, πλήθους τραγωδιών και των ιδιαίτερα σημαντικών για τη στωική ηθική «επιστολών στον Λουκίλιο» που αποτελούν σπουδαία φιλοσοφικά δοκίμια, μεταφράζονται και σχολιάζονται εκτενώς. Ο Σενέκας τελικά κατηγορήθηκε για συνωμοσία και διατάχτηκε από τον Νέρωνα να «αυτοκτονήσει», πράγμα που ως στωικός φιλόσοφος έκανε με απόλυτη ηρεμία και αξιοπρέπεια. Το φιλοσοφικό του έργο το γνωρίζουμε κυρίως από τις διάσημες *Επιστολές* του, αφιερωμένες σε καίρια θέματα ηθικής κυρίως υφής, που γράφτηκαν στα λατινικά. ---- Επιτρέψτε μου να πω στο σημείο αυτό ότι η δεύτερη

δημοσιευμένη εργασία μου, πολύ πριν από το διδακτορικό μου, ήταν « Ο Σενέκας και ο Καβάφης: Ένας φιλόσοφος κοσμοπολίτης για το ταξίδι και η πόλη του Καβάφης», στο περιοδικό *Καινούργια Εποχή*:138-147, 1964, του συμπατριώτη μας Γιάννη Γουδέλη που αποκαλύπτει τη βαθιά επιρροή στον σπουδαίο και εσωστρεφή ποιητή μας της 28^{ης} επιστολής του Σενέκα στον Λουκίλιο. Ο Επίκτητος (60-140) μ.Χ, πρώην δούλος και αργότερα απελεύθερος δίδαξε στωική φιλοσοφία στη Νικόπολη της Ηπείρου και υπήρξε σε ύψιστο βαθμό σωκρατικός. Αναφέρει τον Σωκράτη ως πρότυπό του με ιδιαίτερο σεβασμό πολύ περισσότερες φορές απ' όσο τους εκπροσώπους της σχολής του. Τις *Διατριβές* ίσως και το *Εγχειρίδιό* του μας τα διέσωσε σε σημειώσεις του ο μαθητής του Αρριανός. Εξαιρετικά σημαντική θεωρώ τη μακρά διατριβή του *Περί ελευθερίας*, τη μοναδική που έχουμε από τους αρχαίους Έλληνες στο θέμα αυτό που, όπως ήδη είπα, μεταφράστηκε πρόσφατα από τον Θάνο Σαμαρτζή σε ωραία ελληνικά. Ο Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.), τέλος, έγραψε τους *Στοχασμούς* του στα ελληνικά κατά τη διάρκεια των εκστρατειών του απευθύνοντας συμβουλές προς τον εαυτό του, τα περίφημα «*Εις εαυτόν*».

Λίγα κατατοπιστικά λόγια τώρα, πολύ περιληπτικά, για τις βασικές αρχές της ηθικής της Στοάς που ιδρύθηκε, όπως είπα στην Αθήνα στο 315 π.Χ. σε αντιδιαστολή προς τον *Κήπον* του Επίκουρου και τόσο ως θεονομική ηθική όσο και κυρίως ως «βιοθεωρία» άσκησε μεγάλη επίδραση στους αιώνες και συνηγορεί ακόμη και σήμερα, όπως τόνισα, για την επικαιρότητα του Στωικισμού, διαφορετικά από ό,τι η στωική φυσική και η λογική, που έχουν αρκετά ξεπεραστεί, καίτοι ορισμένα σημεία τους διατηρούν κάποιο ενδιαφέρον.

Κεντρική έννοιά της στωικής ηθικής είναι η *φύσις* ταυτόσημη με τον θεό και τον «ορθό λόγο» και σκοπός της ζωής τάσσεται το «ομολογουμένως ζην» που καθιερώθηκε και ως «ομολογουμένως τη φύσει ζην», ως συμφωνία δηλαδή με την κοινή και την ατομική φύση, πράγμα που ισοδυναμεί με το «κατ' αρετήν ζην», εφόσον κατά τους στωικούς η φύσις δεν είναι μόνο όσα συμβαίνουν, αλλά όσα πρέπει να συμβαίνουν, κανόνας δηλαδή δεοντολογίας και ηθικής συμπεριφοράς. Να ακολουθεί κανείς τη φύση σημαίνει να ακολουθεί τον λόγο και εν τέλει να ζει ενάρετα. Η αρετή, είδος επιστήμης –ας θυμηθούμε το σωκρατικό «η αρετή είναι γνώση»-- δεν είναι μέσον για την ευδαιμονία, αλλά εξαντλεί όλο το περιεχόμενο της ευδαιμονίας, αφού τα εξωτερικά αγαθά είναι

ηθικώς αδιάφορα, καίτοι μερικά αγαθά, όπως η υγεία και η τιμή, ως «κατά φύσιν», διακρίνονται σε «προηγμένα», αποτελούν στοιχεία της ευδαιμονίας και προτιμώνται από τα «αποπροηγμένα» αντίθετά τους. Η αρετή ως «τέχνη του βίου» θεωρείται αυτάρκης προς ευδαιμονίαν» και κορυφώνεται στην *απάθειαν* του σοφού, στην εκρίζωση, δηλαδή, των παθών και την υποκατάστασή τους από τις «ευπάθειες», όπως είναι η χαρά, εξασφαλίζοντας έτσι την αταραξία της ψυχής. Οι στωικοί επινόησαν και καθιέρωσαν με τεχνική έννοια τους όρους «καθήκον», ως πράξη σύμφωνη με τον λόγο (*ομολογουμένως*) και «κατόρθωμα», ως την τέλεια ηθική πράξη, τη σύμφωνη με τον ορθό λόγο, θέτοντας ως ιδεώδες την «απάθεια» του σοφού. Κατάργησαν θεωρητικά όλες τις μειωτικές διακρίσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, διακρίνοντάς τους σε αγαθούς και φαύλους. Με βάση τον «νόμον της φύσεως», ταυτόσημο με τον ορθό λόγο, στήριξαν στα νεότερα χρόνια την έννοια και τη δικαίωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και η συμβολή τους αυτή οδήγησε στην αναβίωση και τη σχετική επικαιρότητα του Στωικισμού. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία για τη θεματική μου είναι ότι ο Στωικισμός είναι εγγύτερα από όλα τα αρχαιο-ελληνικά φιλοσοφικά συστήματα στο σύγχρονο πνεύμα της οικουμενικότητας και του κοσμοπολιτισμού, ιδεολογήματα με βαθιές ρίζες στη στωική φιλοσοφία. Σύμφωνα με το έργο «*Ηθική στοιχείωσις*», του στωικού φιλοσόφου του 1^{ου} -2^{ου} μ.Χ. Ιεροκλή ο άνθρωπος βρίσκεται στο κέντρο 5 ομόκεντρων κύκλων που με αφετηρία τους άμεσους συγγενείς του τον συνδέουν ηθικά με όλους τους ανθρώπους της οικουμένης πράγμα που συνηγορεί για την ενότητα της ανθρωπότητας, για το ενδιαφέρον του ανθρώπου για τους συνανθρώπους του και την αποστροφή κάθε μορφής εκμετάλλευσης και δουλείας.

Παρά τις αναπόφευκτες επιμέρους διαφοροποιήσεις των κύριων εκπροσώπων του στωικισμού και το χρονικό χάσμα που χωρίζει τις τρεις φάσεις του, οι βασικές αρχές της στωικής ηθικής φιλοσοφίας τηρούνται απαραβίαστα στα κείμενα των εκφραστών του Νεώτερου Στωικισμού που διασώθηκαν και βρήκαν μεγάλη απήχηση τόσο στο Δυτικό Μεσαίωνα όσο και στο Βυζάντιο και είναι τα μόνα που μας διασώθηκαν, ενώ τους αρχαίους Στωικούς τους γνωρίζουμε μόνο αποσπασματικά και στην πλειοψηφία από προκατειλημμένες κρίσεις αντιπάλων τους εν φιλοσοφία. Για τους Στωικούς της Μέσης Στοάς Παναίτιο και Ποσειδώνιο τους οποίους επίσης γνωρίζουμε αποσπασματικά, ενημερωνόμαστε κυρίως από τον Κικέρωνα, σημαντικά χωρία του οποίου προδίδουν

στωικές πεπιοθήσεις --κυρίως ορισμούς—λ.χ. στα έργα του *De republica* και *De legibus*. Γενικώς η επίδραση που άσκησαν οι Στωικοί όχι μόνο στην εποχή τους αλλά και στους αιώνες που ακολούθησαν είναι εντυπωσιακή.

Οι Στωικοί, προερχόμενοι από διάφορες περιοχές, με διαφορετικά επίπεδα ζωής και δράσης δεν μένουν απλοί θεατές των ανακυκλώσεων της ιστορίας, ικανοποιούν ηθικο-πνευματικά αιτήματα των καιρών, και δεν είναι τυχαίο ότι διαβάζονται και σήμερα σε κάποιο βαθμό ως σύγχρονοι. Πρώτοι στην ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας, ύστερα ίσως από κάποιους σοφιστές, αλλά με διαφορετικό πνεύμα, είδαν τον άνθρωπο ως ισότιμο μέλος της κοινωσίας, έγδυσαν το θεό από τους μύθους του--ερμηνεύοντας αλληγορικά τους θεούς της ποιητικής κυρίως θρησκείας--, και τον είδαν γενικά ως *αρχήν των πάντων*, ως *νοερόν και πυρώδες πνεύμα*, αλλά και ως *τεχνικόν πυρ*, ως *κινούσαν την ύλην δύναμιν, δημιουργόν της διακοσμήσεως, σπερματικόν λόγον του κόσμου, ψυχήν και ηγεμονικόν του κόσμου, μη ανθρωπόμορφο, αθάνατον και αΐδιον*. Τον ταύτισαν με τον λόγον, με τον νουν του κόσμου και με τον ίδιο τον κόσμο και τον χαρακτήρισαν *προνοητικόν της σωτηρίας του κόσμου*, χωρίς ωστόσο μερικοί εκπρόσωποι της Στοάς να πάψουν να μιλούν και για θεούς. Και χρησιμοποίησαν πολλά και ενδιαφέροντα επιχειρήματα για την ύπαρξή των θεών, μερικά από τα οποία έμειναν κλασικά, όπως έδειξα στη διδακτορική μου διατριβή. Τις σχετικές πληροφορίες για τη συμβολή στη φιλοσοφία των αρχαίων Στωικών τις αντλούμε κυρίως, όπως τόνισα, από αποσπάσματα μεταγενέστερων συγγραφέων, όχι πάντοτε απολύτως ακριβή και συνεπή αναμεταξύ τους. Ευτυχώς μας διασώθηκε ο περίφημος «Ύμνος εις Δία», του Κλεάνθη που μας παραδίδει ο Στοβαίος (SVF I 537) ένα σπουδαίο κείμενο που έχω μεταφράσει και συζητήσει.

Δεν είναι τυχαίο ότι ο στωικισμός μετρά μια ζωή πέντε σχεδόν αιώνων, ότι τον επικαλούνται σε μεγάλες πολιτικο-κοινωνικές κρίσεις και επιβιώνει στην εποχή μας αναντικατάστατος κυρίως σε οριακές καταστάσεις του βίου. Όπως υποστηρίζει Jean-Baptiste Gourinat, στο άρθρο του *Stoicism today*, 507, ο Lawrence Becker, βλέπει στο βιβλίο του *A New Stoicism*, στοιχεία της στωικής ηθικής αποδεκτά και σήμερα: την επιδίωξη της ευδαιμονίας ως σκοπού της ζωής, την πνευματικότητα (Intellectualism), την ταύτιση της ευδαιμονίας με την αρετή και της αρετής με την ορθολογικότητα, καταδικάζοντας τα πάθη και βασίζοντας τον πρακτικό διαλογισμό στα γεγονότα του φυσικού κόσμου. Είναι

μάλιστα εντυπωσιακή η εμπειρία του αεροπόρου James Stockdale , *Thoughts of a philosophical Fighter Pilot*, Stanford 1995, ο οποίος έζησε επτά χρόνια έγκλειστος στο Βιετνάμ και επέζησε διαβάζοντας ή αναλογιζόμενος τον Επίκτητο.

Β΄) Στωικοί και ανθρώπινα δικαιώματα. Δεν είναι τυχαίο ότι τον Στωικισμό κυρίως επικαλέστηκαν ηγέτες και φιλόσοφοι μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο όταν πρόβαλε επιτακτική η ανάγκη της κήρυξης και η υποχρέωση της διασφάλισης και προστασίας των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Αλλά και πολύ πριν από την «Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» του 1948, το στωικό πνεύμα ήταν παρόν τόσο στην «Ομόφωνη Διακήρυξη των Δεκατριών Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής» το 1776 όσο και στην «Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των πολιτών» από τη Γαλλική Εθνοσυνέλευση» το 1789. Καίτοι τα ανθρώπινα δικαιώματα θεωρήθηκαν ιδέα μοντέρνα, ήδη από την προϊστορία και την πρωτο-ιστορία τους και οπωσδήποτε κατά τις πρώτες απόπειρες σκιαγράφησης τους στην εποχή κυρίως του Διαφωτισμού, το στωικό πνεύμα ενέπνεε τη σκέψη των εμπνευστών τους όπως υποστηρίζουν ο Eugene Kamenka και η Alice Her-Soon (1978). Ο Maurice Cranston μάλιστα επισήμει στο έργο του «What are Human Rights?» το 1973 -- 25 χρόνια μετά τη Διακήρυξή τους-- ότι «στην ελληνιστική περίοδο διαμορφώθηκαν τα φυσικά δικαιώματα για όλους τους ανθρώπους όλων των εποχών με βάση την ανθρώπινη ιδιότητα». Ο Locke «έγραφε ως μαθητής των Στωικών», λέει. Προδρομικά βέβαια κείμενα της ιδέας των ανθρώπινων δικαιωμάτων και πριν από την ελληνιστική εποχή, όπως η *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, ο *Επιτάφιος* του Περικλή, η περιγραφή της *ισονομίας* από τον Οτάνη στο διάλογο με τον Δαρείο και τον Μεγάβυζο που μας παραδίδει ο Ηρόδοτος, ορισμένοι στίχοι του Ευριπίδη και κάποιες ιδέες σε κείμενα σοφιστών, κυρίως του Πρωταγόρα στο έργο *Περί της εν αρχή καταστάσεως*, του Αντιφώντα, του Ιππία, του Λυκόφρονα και του Αλκιδάμαντα, που έχουν αποσπασματικά διασωθεί, γράφτηκαν πολύ πριν εμφανιστούν οι Στωικοί στο προσκήνιο. Σχετικά με τους σοφιστές, ιδιαίτερα με τον Ιππία και τον Αντιφώντα, έχουν επισημανθεί --ιδιαίτερα από τον Rhodes-- κάποιες εξισωτικές απόψεις, σε αντιδιαστολή με πλατωνικές και αριστοτελικές θέσεις κατά τις οποίες κέντρο του ηθικο-πολιτικού ενδιαφέροντος ήταν η **πόλις** με θεμιτή λίγο-πολύ τη διάκριση ανάμεσα στους πολίτες, τους φύλακες και τους «δημιουργούς» κατά τον Πλάτωνα, και τους άνδρες πολίτες, τις γυναίκες και τους «φύσει δούλους» --όχι τόσο τους εξ αιχμαλωσίας-- κατά τον

Αριστοτέλη. Η χρυσή εποχή ωστόσο της κατάργησης αυτών των διακρίσεων, εμπνευσμένη ίσως αρχικά από Κυνικούς φιλοσόφους και πιο αυθεντικά και τεκμηριωμένα από τους Στωικούς, σύμφωνα με το πνεύμα της ηθικής φιλοσοφίας τους-- όπως μαρτυρούν και μερικά χωρία του Κικέρωνα, που έχουν σαφώς στωικές πηγές--, επιτρέπει το συμπέρασμα ότι σωστά θεωρούνται οι Στωικοί πρόδρομοι της ιδέας των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Κατά τον Max Pohlenz, *Griechische Freiheit* 1966, μάλιστα, οι Στωικοί «υπήρξαν κήρυκες της εσωτερικής ελευθερίας», η οποία όμως δεν απέκλειε και την ελευθερία ως δικαίωμα με τη νεότερη έννοια. Ο κορυφαίος αυτός ιστορικός της στωικής φιλοσοφίας, μάλιστα, βλέπει στους Στωικούς την κορύφωση της εσωτερικής ελευθερίας, ως μιας αρχής για την οποία μπορεί κανείς να ζει», καίτοι αναγνωρίζει την ελευθερία με τη σύγχρονη σημασία του δικαιώματος κυρίως στους σοφιστές (σελ. 32-33). Είναι κλασικό το δίτομο εκτενές βιβλίο του *Die Stoa: Geschichte einer Geistigen Bewegung*, Göttingen 1948. Στους Στωικούς --και λόγω των σημείων των καιρών-- λείπει αυτό που ο P. Janet θεωρούσε ως τη «θεμελιώδη πλάνη» της πολιτικής φιλοσοφίας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, «η απολυταρχία του κράτους και η δουλεία». Και πολλοί άλλοι ιθύνοντες, φιλόσοφοι και μη, βλέπουν στο κίνημα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, την επαύριο του τελευταίου μεγάλου πολέμου, αναβίωση στωικών ιδεών και κυρίως του δόγματος του «νόμου της φύσεως» που συμπίπτει με τον «ορθό λόγο», απόηχο του Ηρακλείτειου αποσπασματος «το φρονεῖν ἀρετὴ μέγιστη καὶ σοφίη ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαίοντας» (απ. 112). Οι Στωικοί, ταυτίζοντας την φύσιν με τον λόγον, ταύτιζαν το «ομολογουμένως τη φύσει ζην» με το «ομολογουμένως»-- σύμφωνα δηλαδή με τον ορθόν λόγον,-- ζην».

Καίτοι έχει υποστηριχθεί ότι η ιδέα των ανθρώπινων δικαιωμάτων εμφανίζεται για πρώτη φορά στον ύστερο Μεσαίωνα και στα νεότερα χρόνια, ο D' Entreves ωστόσο υποστηρίζει ότι χωρίς το νόμο της φύσεως --κατά τον οποίο όλοι οι άνθρωποι γεννώνται ίσοι και ελεύθεροι -- «δεν θα πραγματοποιούνταν η αμερικανική και η γαλλική επανάσταση» και ο Maurice Cranston επισημαίνει ότι «ο John Locke έγραψε τη *Δεύτερη πραγματεία για την Κυβέρνηση* ως μαθητής των Στωικών». Καίτοι αποδίδεται στους Στωικούς πίστη, αν όχι υποταγή στην «ειμαρμένη», δηλαδή στη μοίρα --και μ' αυτή την έννοια ερμηνεύεται --κακώς-- πολλές φορές η έκφραση «αντιμετωπίζω την πραγματικότητα στωικά», ως «την αντιμετωπίζω μοιρολατρικά»-- πρέπει να

σημειωθεί ότι η «ειμαρμένη κατά τους Στωικούς ήταν σχεδόν ταυτόσημη με τη θεϊκή πρόνοια, εφόσον την όριζαν ως «του Διός «λόγον και νουν των εν τω κόσμω προνοία διοικουμένων». Ήδη ο ιδρυτής της Στοάς Ζήνων «την ειμαρμένην ...και πρόνοιαν και φύσιν ωνόμασεν» (SVF I 176). Παρόμοια θέση για την ταύτιση της ειμαρμένης με τη θεϊκή πρόνοια διαβάζουμε στον περίφημο ύμνο του Κλεάνθη «Εις Δία» και στο συγκλονιστικό τετράστιχό του ευσεβέστατου αυτού φιλοσόφου προς τον «Δία και την πεπερωμένην». Δεν είναι τυχαίο ότι ο στωικισμός βρήκε αρκετή απήχηση στο Χριστιανισμό. Αντιδιαστέλλοντας τα πράγματα που είναι στην εξουσία μας (εφ' ήμιν) από αυτά που δεν είναι, ο Χρύσιππος ονόμαζε την «*πρόνοιαν*» «*ψυχήν του κόσμου*» και μάλιστα υποστήριζε ότι «η ουσία του θεού έγκειται «εν τω προνοείν» και πως ό,τι γίνεται στον κόσμο «κατά πρόνοιαν γίνεται» δια την «των θνητών σωτηρίαν» (SVF III 118).

Έχω υποστηρίξει σε μελέτες, ανακοινώσεις και διαλέξεις μου ότι αρκετές στωικές θέσεις στήριξαν την ιδέα των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Ο όρος «δικαίωμα», πάντως, καίτοι σπάνιος στην αρχαιο-ελληνική γραμματεία, νοείται ως πράξις δικαιοσύνης. Απαντάται άπαξ στους *Νόμους* του Πλάτωνα 864e, ως κρίση, ποινή, ζημία και στον Αριστοτέλη, ως πράξις δικαιοσύνης και επανόρθωση αδικήματος, ενώ με τη σύγχρονη έννοια του ως δικαίωση, αξίωση και απαίτηση τον βρίσκουμε στον Θουκυδίδη και στον Πλούταρχο. Στους Στωικούς ο όρος αποδίδεται άπαξ από τον Στοβαίο στο πλαίσιο της συζήτησης σχετικά με το «*κατόρθωμα*», την ορθή, την τέλεια ηθική πράξη, ως επακόλουθο της απόδοσης δικαιοσύνης. Έχω ήδη σημειώσει ότι οι Στωικοί – πολύ πριν από τον Καντ, έπλασαν ή χρησιμοποίησαν τη λέξη *καθήκον*, που ουσιαστικοποιημένη τη συναντάμε στον Ηρόδοτο ως τεχνικό όρο για την ηθική πράξη. Τα *δικαιώματα* είναι κατά τους Στωικούς *κατορθώματα*, δηλαδή τέλειες ηθικές πράξεις, αιτήματα δικαιοσύνης. Λέει στην αναφορά του για τους Στωικούς ο Στοβαίος: *Πάντα δε τα κατορθώματα δικαιοπραγήματα είναι και ευνομήματα και ευτακτήματα και επιτηδεύματα και ευτυχήματα και ευδαιμονήματα και ευκαιρήματα και ευσημονήματα...δικαιώματα δε τα από δικαιοσύνης»* (SVF III 502). Και με τον όρο «κατόρθωμα» εννοούν οι Στωικοί την απερίφραστα ηθική πράξη.

Βέβαια, για τους Στωικούς, πολλά από τα σύγχρονα δικαιώματα είναι ηθικώς αδιάφορα, εφόσον αυτό που έχει αξία κατ' αυτούς είναι κυρίως η αρετή. Ανήκουν ωστόσο αυτά στην κατηγορία των πραγμάτων που είναι «κατά φύσιν», είναι

«προηγμένα» και έχουν αξία εφόσον συντείνουν στον «ομολογούμενον βίον» και στην ανάπτυξη της προσωπικότητας (SVF III 126). Εξάλλου, ο κατ' εξοχήν στωικός όρος «καθήκον» ως «ακόλουθον εν ζωή και οικείον ταις κατά φύσιν κατασκευαίς» (SVF III 493) εμπεριέχει σπερματικά και τη σύγχρονη έννοια του δικαιώματος, εφόσον καθήκον του εμβίου όντος είναι η οικείωση προς τον εαυτό του, και η διατήρησή του στη φυσική του κατάσταση, επειδή δεν θα ήταν δυνατόν—αφού το έπλασε η φύσις -- να του εμπνεύσει αίσθημα αλλοτρίωσης προς τον εαυτό του (III 178). Η «οικείωσις», ως «αρχή δικαιοσύνης» κατά τον Ζήνωνα, επεκτείνεται από τα άμεσα και έμμεσα συγγενικά πρόσωπα σταδιακά σε όλη την ανθρωπότητα, με τον άνθρωπο στο κέντρο των ομόκεντρων κύκλων του στωικού Ιεροκλή. Και δεν πρόκειται μόνο για ενστικτώδεις αλλά και για λογικές τάσεις, γιατί ο «λόγος» στον άνθρωπο είναι «τεχνίτης της ορμής».

Ο όρος «κοσμοπολιτισμός» βέβαια «λέγεται πολλαχώς», ανάλογα με τις ηθικές, φιλοσοφικές, κοινωνικές και πολιτικές συμπαραδηλώσεις και παραμέτρους του. Πυρηνικά σημαίνει ότι, ανεξάρτητα από τις άλλες συγκυριακές συναρτήσεις και δεσμεύσεις του, ο κοσμοπολίτης νιώθει πρωταρχικά «πολίτης του κόσμου», μέλος της παγκόσμιας κοινότητας, της «κοσμόπολης». Και κατά δεύτερο λόγο δημότης της πόλης που γεννήθηκε και πολίτης ενός συγκεκριμένου κράτους. Ο κοσμοπολιτισμός άλλοτε αποτελεί διεθνιστικό πολιτικο-κοινωνικό ιδεώδες, άλλοτε ηθικο-θρησκευτικό πνευματικό όραμα και σήμερα οικομικο-πολυπολιτισμικό καθεστώς. Ο κοσμοπολίτης δεν θεωρεί τη γλώσσα, το χρώμα του δέρματος, τη θρησκεία και γενικώς τις πολιτισμικές παραδόσεις διαχωριστικές γραμμές της «κοινότητας των λογικών». Κοινά ιδεώδη, κοινές αρχές και αξίες αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο της ένταξής του στο «σύστημα» αυτό. Ούτε όμως κόβει τον ομφάλιο λώρο με τη γη στην οποία έτυχε να γεννηθεί. Ο κοσμοπολιτισμός αντιστρατεύεται μόνο τον ακραίο εθνικισμό και τον τοπικισμό όχι όμως και τον πατριωτισμό, εφόσον κομβικό στοιχείο του κοσμοπολιτισμού είναι ο σεβασμός της διαφορετικότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα θετικού κοσμοπολίτη, μετά τον αρνητικό κυρίως κοσμοπολιτισμό του Διογένη του Κυνικού, υπήρξε ο ιδρυτής όχι μόνο του Στωικισμού αλλά και του ηθικού κοσμοπολιτισμού στις απαρχές της ελληνιστικής εποχής Ζήνων. Ως συνεπής κοσμοπολίτης αλλά και ως πολίτης της ιδιαίτερης πατρίδας του, ωστόσο δεν δέχτηκε να πολιτογραφηθεί Αθηναίος πολίτης. Και σε τιμητική πλάκα για τη συμβολή του στην επισκευή κάποιου λουτρώνα, όπου είχε χαραχτεί η επιγραφή «Ζήνωνος του φιλοσόφου», αξίωσε να

προσθεθεί και το «Κιτιέως» για να μην φανεί ότι, θεωρώντας τον εαυτό του πολίτη του κόσμου, απαρνιόταν το Κίτιον, την ιδιαίτερη πατρίδα του (Διογένης Λαέρτιος VII 12=SVF I 3). Η *Πολιτεία* του Ζήνωννα, σε αντιδιαστολή με την *πολιτείαν* του Πλάτωνα και την *πόλιν* του Αριστοτέλη είναι στην ουσία κοσμοπόλη, δεν την κατοικούν άνθρωποι χωρισμένοι σε δήμους, όλοι είναι συνδημότες και «συμπολίτες» και «βασιλεύει ένας βίος και ένας κόσμος όπως σε μια σύννομη αγέλη, που συντρέφεται από τον «κοινό νόμο» και έχει θεό της τον Έρωτα, ως θεό φιλίας, ελευθερίας και ομονοίας «παρασκευαστικόν». Έχω μιλήσει για το θέμα αυτό στην Αγία Φωτεινή στις όχθες του τότε ποταμού Ιλισσού όπου είχε διεξαχθεί ο πλατωνικός διάλογος Φαίδρος στον οποίο ο Σωκράτης είχε επαινέσει τον Έρωτα ως θεό ή δαίμονα σε ομιλία μου με τίτλο «Έρωτος: ένας απρόσμενος θεός της Στωικής Κοσμοπόλης» το 2013 κατά το 13^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας, δημοσιευμένη στον τόμο *Selected Papers from the XXIII World Congress of Philosophy, Charlottesville, Virginia 2015*, 161-179. Αυτό που έχει σημασία για τη σημερινή θεματική μου είναι ότι οι στωικές κοσμοπολιτικές θέσεις δεν είναι μακριά από την προοπτική μιας παγκόσμιας, μιας κοινής ηθικής, την οποία είχε πολλάκις και πολλαπλώς διακηρύξει η UNESCO, είχε στηρίξει η Διεθνής Φιλοσοφική Εταιρία προ δεκαετίας και προσπαθεί να εδραιώσει το περιοδικό *Global Ethics* από το 2005.

Παρά την εμμονή της πολιτικής φιλοσοφίας της κλασικής εποχής στην ιδιότητα του ανθρώπου ως πολίτη μιας συγκεκριμένης πόλης, κάποιες κοσμοπολιτικές ιδέες ανιχνεύονται σποραδικά από τις απαρχές σχεδόν της φιλοσοφικής παράδοσης. Οι Στωικοί ωστόσο είναι αυτοί που δικαίωσαν ηθικά τον κοσμοπολιτισμό, διαφορετικά από τον αρνητικό κοσμοπολιτισμό του Κυνικού Διογένη και τον κοσμοπολιτισμό που αποδίδεται στον Μέγα Αλέξανδρο με βάση τον λόγο-- ή και τον όρκο--που εκφώνησε στην περίφημη σύναξη στην Ώπη λίγο πριν από τον θάνατό του, όπως αναφέρω στην εκτενή εργασία μου «Ο Αλέξανδρος, ο στωικός κοσμοπολιτισμός και τα ανθρώπινα δικαιώματα» δημοσιευμένη στο διαδίκτυο. Λέει ο Tarn, κάπως αναχρονιστικά αναφερόμενος στον λόγο ή την προσευχή του Αλεξάνδρου στην Ώπη: «Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Αλέξανδρος υποστηρίζοντας για πρώτη φορά την ενότητα και αδελφοσύνη των ανθρώπων ...αντικατέστησε την Πολιτεία του Αριστοτέλη με την ιδανική πολιτεία του Ζήνωννα»--η οποία βέβαια δεν είχε συλληφθεί στην εποχή του. Ίσως σωστά ωστόσο

επισημαίνει ότι «Ο Αλέξανδρος «ενέπνευσε το όραμα του Ζήνωνα για ένα κόσμο στον οποίο οι άνθρωποι...υπόκεινται στην αρμονία του φυσικού δικαίου...» (Μέγας Αλέξανδρος ελληνική μετάφραση Σκάϊ 2009, σ.200-201).

Για πρώτη και μοναδική φορά –κατά το λεξικό Lidell-Scott-- εμφανίζεται ο όρος *κοσμοπολίτης* στην ελληνική γραμματεία κατά την Ελληνιστική εποχή και αποδίδεται στον Διογένη, ενώ ο όρος «κοσμοπολιτισμός» φαίνεται να είναι μεταγενέστερος. Τον όρο «κοσμοπολίτης» τον βρίσκουμε επίσης στα αποσπάσματα των αρχαίων Στωικών. Ο Διογένης φέρεται να θεωρεί *μόνην ορθήν πολιτείαν ... την εν τω κόσμω* (Διογένης Λαέρτιος VI 72) και την ίδια άποψη συμεριζόταν και ο κυνικός Κράτης, δάσκαλος του Ζήνωνα. Ο όρος «κοσμοπολίτης», ωστόσο, αποδίδεται ρητά για πρώτη φορά στους Στωικούς από τον Φίλωνα τον Ιουδαίο τον 1^ο αιώνα μ.Χ. ως ιδιότητα «*του νομίμου ανδρός ευθύς όντος κοσμοπολίτου*, επειδή πολιτεία του είναι όλος ο κόσμος (SVF III 336-337). Ήταν πράγματι οι Στωικοί αυτοί που θεμελίωσαν θεωρητικά και βίωσαν στην πράξη το ιδεώδες της οικουμενικότητας και του κοσμοπολιτισμού, που βιώνουμε εμείς σήμερα στην πολλαπλά όμως διχασμένη εποχή μας που κάνει τους Στωικούς τους πιο επίκαιρους από τους αρχαίους μας φιλοσόφους. Θιασώτες του ιδεώδους της στωικής κοσμοπόλης παρέμειναν και οι νεότεροι Στωικοί, Σενέκας, Επίκτητος και Μάρκος Αυρήλιος, των οποίων τα έργα διασώθηκαν και μας δίνουν μια πληρέστερη εικόνα της «οικουμενικής» ηθικής, που επιβιώνει σε Οικουμενικές Διακηρύξεις αλλά και σε αναβιώσεις του Στωικισμού, όπως λ.χ. στα βιβλία των J. Stockdale, *Thoughts of a Philosophical Fighter Pilot*, Stanford Press 1995, Lawrence Becker, *A New Stoicism*, Princeton University Press 1998, ο οποίος επικεντρώνεται στην ηθική κυρίως του Επίκτητου, *Juste Lipse, La Restoration du Stoicisme*, Paris, Vrin 1994, το σημαντικό άρθρο του Jean- Baptiste Gourinat, “Stoicism Today”, *Iris*, 2009, 497-511, και σε αρκετά άλλα.

Πράγματι, από τα μέσα του περασμένου αιώνα ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί κεφαλαιώδες άρθρο μιας «παγκόσμιας-οικουμενικής» ηθικής, μιας ηθικής «εντός και εκτός των συνόρων», εγγενούς στον άνθρωπο, ως ασφαλιστικής δικλείδας για μια ειρηνική συνύπαρξη με αποδοχή της διαφορετικότητας στους κόλπους της συγκαιρινής μας πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό επανήλθαν στο προσκήνιο οι Στωικοί με τον ηθικό και ανθρωπιστικό

κοσμοπολιτισμό τους. Η αναγνώριση της συμβολής των Στωικών στη διαμόρφωση της έννοιας του κοσμοπολιτισμού και των καταβολών της ιδέας των ανθρώπινων δικαιωμάτων την επαύριον της Οικουμενικής τους Διακήρυξης ήταν πανηγυρική και ίσως συντέλεσε στην εντυπωσιακή έκτοτε σπουδή της στωικής φιλοσοφίας. Ειπώθηκε σχετικά με το κίνημα των ανθρώπινων δικαιωμάτων: «Αλλά ήταν με τους στοχαστές της Στοάς στην ελληνιστική εποχή που το κίνημα απέκτησε για πρώτη φορά γενική και πλατιά έκφραση και η έκφραση αυτή έγινε η παράδοση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που εκτείνεται συνεχώς από τους δασκάλους της Στοάς μέχρι την αμερικανική επανάσταση του 1776 και τη γαλλική του 1789 (Ernest Barker 1948). Και ο Gerard Watson (1971) παρατηρούσε σχετικά με τις καταβολές των ανθρώπινων δικαιωμάτων: «Η Οικουμενική διακήρυξη των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων διαβάστηκε από μερικούς ως ο φυσικός νόμος του 20ού αιώνα. Οι Έλληνες Στωικοί είχαν διδάξει ότι δεν ήταν απλή σύμβαση να σέβεται ο άνθρωπος τα δικαιώματα των άλλων, αλλά μάλλον ότι η συνείδηση της εκτίμησης των άλλων ήταν ριζωμένη μέσα του, ήταν πραγματικά η φύση του». Ο Maurice Cranston (1973) χαρακτήριζε τον θεμελιωτή των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου John Locke μαθητή των Στωικών. Και ο A. D' Entreves (1951/79) επισήμαινε ότι «χωρίς τον στωικό φυσικό νόμο δεν θα υπήρχαν η αμερικανική και η γαλλική επανάσταση».

Η θεώρηση των Στωικών ως θεωρητικών του κοσμοπολιτισμού και προδρόμων της ιδέας ή της ιδεολογικής υποδομής των ανθρώπινων δικαιωμάτων στις αρχές της τελευταίας πεντηκονταετίας εξηγείται από την εκτίμηση της σημασίας του νόμου της φύσεως για τη θεωρητική θεμελίωση των ανθρώπινων δικαιωμάτων και κυρίως από την αναγνώριση της στωικής πατρότητας της ηρακλείτειας και αντι-σοφιστικής ως ένα σημείο εκδοχής του νόμου της φύσεως ως άγραφου νόμου της κοσμοπόλης. Αυτός ο νόμος της φύσεως δεν ήταν πια ο «νόμος του ισχυρού» του Καλλικλή στον πλατωνικό *Γοργία* (483e). Χαρακτηρίστηκε από τον Χρύσιππο «πάντων βασιλεύς, προστάτης των καλών πραγμάτων, κανόνας δικαίων και αδίκων και των φύσει πολιτικών ζώων προστακτικός μεν των ποιητέων, απαγορευτικός των μη ποιητέων» (SVF III 314). Και ως υπέρτατη αρχή έγινε η ψυχή και ο νους της μεγαλόπολης που είναι η στωική κοσμοπόλη, ο κόσμος, σύμφωνα με όλους τους αρχηγέτες της Στοάς κατά τους πέντε αιώνες του ακαδημαϊού στωικού βίου.

Ο πληρέστερος ορισμός του φυσικού νόμου μάς έχει διασωθεί σε δυο εκδοχές από τον Κικέρωνα: «Νόμος είναι ο υπέρτατος λόγος που έχει εγχαραχθεί μέσα μας από τη φύση και προστάζει αυτά που πρέπει να πράττουμε ενώ απαγορεύει τα αντίθετά τους» (*De legibus* I 6, 18=SVF III 315). Και: «Ο αληθινός νόμος είναι πραγματικά ο ορθός λόγος που είναι σύμφωνος με τη φύση, έχει καθολική εφαρμογή και είναι σταθερός και αιώνιος...Και δεν υπάρχει διαφορετικός νόμος στη Ρώμη και διαφορετικός στην Αθήνα, διαφορετικός τώρα και άλλος στο μέλλον αλλά ένας αιώνιος και αμετάβλητος νόμος ισχύει για όλα τα έθνη και όλους τους καιρούς» (*De republica* II 22, 33 =SVF III 325). Ο φυσικός αυτός νόμος ελάχιστα διαφέρει από το νόμο της φύσης που συναντάμε στη *Β΄ Πραγματεία για την Κυβέρνηση* (I, 1, 6) του John Locke (1690), που ως ορθός λόγος διδάσκει όλη την ανθρωπότητα ότι «όλοι είναι ίσοι και ανεξάρτητοι και κανείς δεν πρέπει να βλάπτει τον άλλο στην υγεία, την ελευθερία ή τα υπάρχοντά του». Βέβαια ο στωικός νόμος της φύσεως με τα προστάγματά του κλητεύει στο καθήκον» και όχι σε δικαιώματα όπως στον Locke, αλλά, όπως έχω δείξει εκτενώς αλλού (Δραγώνα-Μονάχου 1985) ο πρωτόγνωρος στωικός όρος «καθήκον» έχει ως «οικεία στον άνθρωπο λειτουργία» και την έννοια του δικαιώματος και όχι μόνο της υποχρέωσης, εφόσον καθήκον είναι αυτό που προστάζει ο λόγος «οικείον ταις κατά φύσιν κατασκευαίς» (SVF III 493). Και πρώτο καθήκον του λογικού ζώου είναι «το τηρείν εαυτό» (SVF III 188, 192), δηλαδή η αυτοσυντήρησή του και η διατήρησή του στη φυσική του κατάσταση.

Η στωική έννοια του νόμου της φύσεως, όπως αναπτύχθηκε αργότερα από τους Hooker, Grotius, Locke και άλλους (Δραγώνα-Μονάχου 1985) λειτούργησε ως θεμελιακή φιλοσοφική υποδομή των πρώτων Διακηρύξεων και ανέδειξε τους Στωικούς σκαπανείς της ιδέας των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Ωστόσο ούτε στην Οικουμενική Διακήρυξη του 1948 ούτε στην πλούσια φιλοσοφική βιβλιογραφία που ακολούθησε γίνεται πλέον έκκληση στον νόμο της φύσεως για την επιστημολογική θεμελίωση των δικαιωμάτων, εκτός ίσως από μερικούς νεοθωμιστές. Αυτό δεν σημαίνει ότι αναχαιτίστηκε και η συνάφεια των Στωικών με την ιδέα ή την πρωτοϊστορία των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Έχουμε κατά καιρούς αναβιώσεις του Στωικισμού και δεν είναι τυχαίο ότι γίνεται λόγος και σήμερα για «νεοστωικισμούς» ως αντίδοτα στην «οικονομιοκρατική» παγκοσμιοποίηση. Ενδεικτικοί για την επικαιρότητά των Στωικών στην κανονιστική (φυσιοκρατική) ηθική, στην οικολογία και τη

βιοηθική είναι οι τίτλοι αρκετών πρόσφατων άρθρων, όπως το άρθρο του Jim Cheney, “The Neostoicism of Radical Environmentalism” , *Ethics* 11 1989”, το βιβλίο του William Stephens, *Stoic Naturalism, Rationalism and Ecology*, 1994) που έχω συζητήσει αλλού(Dragona-Monachou 2002 / 2010), καθώς και οι σχετικές με το πρόβλημα της ευθανασίας αναφορές στους Στωικούς του Christopher Cosans “Facing Death like a Stoic: Epictetus on Suicide in the case of Illness”, στην έκδοση των Mark Kuczewski-Ronald Polansky, *Bioethics: Ancient Themes in Contemporary Issues* (2000, 229-246). Και έχει αναγνωρισθεί η συμβολή της Στοάς στη διαμόρφωση της έννοιας της ανθρώπινης «αξιοπρέπειας» ως ηθικής ιδιότητας του ανθρώπου από το Μάρκο Αυρήλιο και της “humanitatis” από το Σενέκα.

Προς επίρρωση της επικαιρότητας του Στωικισμού αξίζει ίσως να αναφερθεί ότι ο πρώτος πανηγυρικός εορτασμός της «Ημέρας της φιλοσοφίας στην Ουνέσκο» το 2002 ήταν αφιερωμένος στη σχέση της φιλοσοφίας και των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Ο τότε διευθυντής του Τμήματος Φιλοσοφίας της Ουνέσκο Jerome Binde στην εναρκτήρια ομιλία του με τίτλο *Philosophie et droits humains* (2000), αφού αναφέρθηκε στην όχι πάντοτε φιλική προς τα ανθρώπινα δικαιώματα φιλοσοφία των Πλάτωνα, Hobbes, Hegel, Nietzsche, Marx, Heidegger, και άλλων), εντόπισε δύο στιγμές κατά τις οποίες η φιλοσοφία αγκάλιασε συστηματικά τα δικαιώματα, η πρώτη από τις οποίες ήταν η στωική. Είπε: «Εγώ προσωπικά πιστεύω ότι υπάρχει μια πρώτη στιγμή-κλειδί που μπόρεσε να σφραγίσει μια κοινή μοίρα ανάμεσα στη φιλοσοφία και τα ανθρώπινα δικαιώματα: η στωική στιγμή. Είναι στους κόλπους του αρχαίου στωικισμού που αναδύεται πράγματι η ιδέα, αποτελεσματική για την ανάδυση της οικουμενικότητας των δικαιωμάτων, της «πολιτογράφησης στον κόσμο» (de citoyennete du monde), [δηλαδή η ιδέα του πολίτη του κόσμου]. Και ίσως είναι η ίδια στιγμή που γεννιέται, μέσα στον ίδιο χώρο της αρχαίας φιλοσοφίας, η ιδέα της παγκοσμιοποίησης (mondialisation)» (9-10). Και εντοπίζει αυτή τη στιγμή στον ιστορικό Πολύβιο και στην ενοποίηση κάτω από στωική επίδραση ...όλου του τότε γνωστού κόσμου, μια στιγμή που ίσως ανακαλεί στη μνήμη τη γνωστή «προ-στωική» βέβαια «ευχή» του Αλεξάνδρου. Επισημαίνει ωστόσο ότι οι Στωικοί δεν χτίζουν ακόμη μια πολιτική ανθρώπινων δικαιωμάτων αλλά κληροδοτούν την ιδέα αυτή με τις προεκτάσεις της στους ρωμαίους και στους νεότερους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Binde δεν χρησιμοποιεί για την παγκοσμιοποίηση τον όρο globalization αλλά τον όρο mondialisation για τον οποίο επιμένει

και ο Jaques Derrida (2003) γιατί παραπέμπει στον κόσμο (monde) και την ιστορία του σε διάκριση από την υδρόγειο (globe) και την οικουμένη (univers) σηματοδοτώντας πληρέστερα την ιδιότητα του «πολίτη του κόσμου».

Εκτενή και τεκμηριωμένη αναφορά στους Στωικούς ως θεμελιωτές του κοσμοπολιτισμού κάνει και η Martha Nussbaum (1999) στο δοκίμιό της “Υπέρ Πατρίδος: Πατριωτισμός ή κοσμοπολιτισμός” στο πλαίσιο μιας ενδιαφέρουσας πρότασης για μια κοσμοπολιτική εκπαίδευση, θεωρώντας το σεβασμό των ανθρώπινων δικαιωμάτων απαραίτητο «μέσα σ’ ένα κόσμο όπου ασκούνται αλληλεπιδράσεις μεταξύ των εθνών υπό όρους...δικαιοσύνης και αμοιβαίου σεβασμού» (16). Λέει ακόμη: «Θα ήθελα να δω την εκπαίδευση να υιοθετεί τη στωική στάση του κοσμοπολίτη» (23), επειδή ... οι Στωικοί ήταν υπέρμαχοι της ελευθερίας, παρά τη φυσική αιτιοκρατία τους (Dragona-Monachou 2007) και οι πρώτοι στον κόσμο που θεωρητικά τουλάχιστον είχαν καταργήσει τη δουλεία, ανάγοντάς την σε ηθική ιδιότητα και είχαν καθιερώσει μια εξισωτική έννοια δικαιοσύνης (Dragona-Monachou 1992). Ενδιαφέρουσες είναι και οι πιο πρόσφατες θέσεις της Nussbaum (2007: 66-67, 77-79) σχετικά με το είδος των δικαιωμάτων που θα ενδιέφεραν τους Στωικούς (Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου 2007).

Σημαντική, τέλος, είναι η αναφορά στους Στωικούς της Julia Kristeva στο δοκίμιό της «Οι Έλληνες ανάμεσα σε βαρβάρους, ικέτες και μετοίκους» αλλά και σε άλλα, δημοσιευμένα στον τόμο *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας* (2004), δοκίμιό της, καθώς και η ετυμηγορία της ότι «την πρώτη κοσμοπολιτική ηθική την οφείλουμε στους Στωικούς και στη βασισμένη στην ατομική σοφία ηθική τους» (76) αλλά και στις φιλελεύθερες και εξισωτικές ιδέες τους, που επιτρέπει τη θεώρησή τους ως προδρόμων των φιλοσόφων του Διαφωτισμού και της φιλοσοφικής θεμελίωσης των ανθρώπινων δικαιωμάτων (81).

Οι παραπάνω αναφορές σύγχρονων διανοουμένων στους Στωικούς τεκμηριώνουν την επικαιρότητα των Στωικών στο πλαίσιο των συζητήσεων όχι τώρα πια σχετικά με ένα φυσικό νόμο αλλά με την οικουμενικότητα. Αποτελεί ερώτημα βέβαια αν οι Στωικοί είχαν μια θεωρία δικαιωμάτων με βάση τον φυσικό νόμο αναγκαίο για τον κοσμοπολιτισμό τους ή τουλάχιστον διαμόρφωσαν τις θεμελιώδεις αρχές των δικαιωμάτων : την αξιοπρέπεια, την ηθική ισότητα, την ελευθερία, τη δικαιοσύνη και

την αδελφοσύνη. Το ερώτημα αυτό έχει συζητηθεί εκτενώς (Δραγώνα-Μονάχου 1985 και 1986) ως απάντηση σε κάποιες ενστάσεις κορυφαίων ειδικών της αρχαίας φιλοσοφίας (Burnyeat 1984 και Sorabji 1993) (Dragona-Monachou 2002). Όταν κέντρο της πολιτικής δραστηριότητας ήταν η δημοκρατούμενη πόλη, οι Έλληνες πολίτες πράγματι δεν χρειάζονταν «ανθρώπινα δικαιώματα», εφόσον είχαν δικαιώματα πολιτικά και νομικά (Dragona-Monachou 1992:113-117 και Δραγώνα-Μονάχου 2000: 37-56). Ήταν αυτόνομοι τυπικά και ουσιαστικά με την άμεση δημοκρατία τους. Οι Στωικοί όμως, μετά την κατάρρευση της πόλης-κράτους και το άνοιγμα των οριζόντων με τον Αλέξανδρο προς την κοσμοπόλη του Επικτήτου και του Μάρκου Αυρηλίου, ανοιχτοί πλέον στον κόσμο, στο θεό - ψυχή του κόσμου και στο νόμο της φύσεως, υπήρξαν αρκετά καινοτόμοι και ριζοσπαστικοί.

Τόσο στο βιβλίο μου *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα* όσο και σε διάλεξή μου στην Ιταλία με τίτλο *Stoicisme et les droits de l' homme*, (*Discorsi 2*, 1985) και σε άλλες σχετικές συνάξεις υποστήριξα την επικαιρότητα της Στωικής Φιλοσοφίας και από την προιδέαση και την κυοφορία της ιδέας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Και χάρηκα ιδιαίτερα όταν διαπίστωσα ότι τη συμβολή αυτή των Στωικών υποστήριξε επίσης αργότερα και ο καθηγητής Philip Mitsis, --*Φίλιππος Μήτσης* -- με καταγωγή από τη Μεσσηνία -- σε δύο σχετικά άρθρα του: στο ένα εντονότερα στο περιοδικό *Δευκαλίων* 15/1997 με τίτλο «Στωικοί και δικαιώματα» στο οποίο αποδίδει στους Στωικούς μια θεωρία φυσικών δικαιωμάτων ανάλογων με του Locke, και ένα ηπιότερο «The Stoic Origin of Natural Rights», στον τόμο *Topics in Stoic Philosophy*, έκδοση Katerinas Ierodiakonou, Editor, Oxford 1999. Καίτοι δεν συμμερίζομαι απόλυτα την ελληνική εκδοχή του άρθρου του, συμφωνώ αρκετά με τη μετριοπαθέστερη εκδοχή του μεταγενέστερου άρθρου του (1999) στην οποία υποστηρίζει ότι οι Στωικοί είχαν μια έννοια που οικουμενικά απέδιδε σε όλα τα ανθρώπινα όντα δικαιώματα, δυνάμει του φυσικού νόμου και σύμφωνα με το σκεπτικό ότι, όπως τα θετικά συμβατικά δικαιώματα προέρχονται από τους θετούς νόμους των κρατών και των εθνών, έτσι και τα φυσικά προέρχονται από το φυσικό νόμο. Και σωστά ο Mitsis συμπεραίνει : «Οι πολίτες της κοσμοπόλης δεν έχουν ένα δικαίωμα καθολικής πρόνοιας για την υγεία, αλλά ζουν σ' ένα ηθικό κλίμα που τους οδηγεί στην αναγνώριση των δικαιωμάτων των συμπολιτών τους, ως έλλογων συνανθρώπων, δικαιώματα που οι Στωικοί πιστεύουν ότι έχουμε όλοι δυνάμει του γεγονότος ότι είμαστε ανθρώπινα όντα».

Για τον στωικό κοσμοπολιτισμό έχουν γραφτεί πολλά καθώς και για τη στωική ιδέα της ενότητας της ανθρωπότητας, μια έμμονη ιδέα ιδιαίτερα του στωικού αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου (Baldry 1965). Ενδεικτικό ίσως του «κοσμικού» (secular) στοιχείου που φαίνεται φυσικό να διέπει τον κοσμοπολιτισμό, για να μη χωρίζει, όπως ίσως οι επιμέρους θρησκείες, αλλά να ενώνει τους ανθρώπους, είναι ότι στην *Πολιτεία* που ονειρεύτηκε ο Ζήνων δεν συνιστά να υπάρχουν ναοί και αγάλματα θεών αλλά επιθυμεί μοναδικό θεό τον Έρωτα, «φιλίας, ελευθερίας και ομονοίας προπααρασκευαστικών» και «συνεργόν προς την της πόλεως σωτηρίαν», για να γίνουν οι πολίτες της κοσμόπολης «ελευθέριοι και αυτάρκεις» (SVF I 263-264). Σε μια τέτοια ιδεώδη κοσμόπολη τα δικαιώματα είναι οπωσδήποτε αυτονόητα. Χωρίς, λοιπόν, να μπορεί να αποδοθεί στους Στωικούς μια συγκεκριμένη θεωρία ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι Στωικοί με το δόγμα του φυσικού νόμου, με τις ιδέες τους για την ελευθερία, την ισότητα, την ομόνοια, την αξιοπρέπεια και την ανθρωπιά και κυρίως με τον ηθικό οικουμενισμό τους μπορούν θεωρηθούν, και δικαίως θεωρήθηκαν, σκαπανείς των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ιδιαίτερα συστηματικός Στωικός φιλόσοφος Χρύσιππος έγραψε βιβλίο *Περί ομονοίας*. Και ότι ο τελευταίος μεγάλος Στωικός Μάρκος Αυρήλιος κήρυξε ότι «ο του όλου νους κοινωνικός». Χωρίς τις αρχές αυτές ο άνθρωπος είναι ευάλωτος στη βαρβαρότητα ενώ τα δικαιώματα είναι παράγωγα της *δικαιοσύνης* (SVF III 502) η οποία έχει «αρχήν και γένεσιν εκ του Διός και της κοινής φύσεως» (SVF III 80, 35).

Και θα κλείσω τη φλύαρη διάλεξή μου με λίγα λόγια για μερικές σύγχρονες εκδοχές του στωικισμού που είτε επιβεβαιώνουν την επικαιρότητά του αντλώντας από τη σοφία του τα στοιχεία εκείνα που προσφέρονται ιδιαίτερα στην εποχή μας, δείχνουν πόσο σωτήριος μπορεί να αποβεί σε οριακές καταστάσεις, ή σκιαγραφούν παραστατικά την κίνηση που ονομάστηκε «μοντέρνος στωικισμός». Στο πολύ ενδιαφέρον άρθρο του ο Jean-Baptiste Gourinat (Iris, 2009, 497-511) διασαφηνίζει πώς νοείται ο στωικισμός σήμερα ως φιλοσοφικό σύστημα. Θεωρώντας πολλές απόψεις της λογικής και της φυσικής του ξεπερασμένες-- καίτοι η στωική τους προσέγγιση μπορεί ακόμη να ενδιαφέρει-- βρίσκει πιο πειστική την ηθική τους, μια φυσιοκρατική και λογοκρατική ηθική. Οι Στωικοί, ισχυρίζεται, θεωρούν την αρετή ως μοναδικό αγαθό και προσπαθούν να μας

κάνουν να παραιτηθούμε από τα πάθη. Όλα αυτά φαίνονται συχνά ανυπόφορα αλλά η δύναμη του στωικισμού εξαρτάται από την πνευματικότητά του. Ένα από τα διακριτικά στοιχεία του Στωικισμού, καθώς και του μεγαλύτερου μέρους της αρχαίας φιλοσοφίας είναι ότι η φιλοσοφία δεν είναι μόνο ένα θεωρητικό σύστημα, αλλά ένας τρόπος ζωής. Από αυτή την άποψη είναι ο στωικισμός μια ζωντανή φιλοσοφία, όπως μπορεί να φανεί από τη φημισμένη μορφή του δοκιμασμένου στωικού J. B. Stockdale, του φιλοσοφημένου πιλότου καταδιωκτικού αεροπλάνου, που πληγώθηκε στον πόλεμο του Βιετνάμ, έμεινε έγκλειστος εκεί επί μια επταετία και “ένιωσε ότι εγκατέλειψε τον κόσμο της τεχνολογίας και εισήλθε στον κόσμο του Επικτήτου». Επιβίωσε δε χάρις στις αρχές του Επικτήτου, ιδιαίτερα στη διάκρισή του «τι είναι στην εξουσία μας» και «τι δεν είναι», όπως ομολογεί ο ίδιος στο πολυδιαβασμένο βιβλίο του *Testing Epictetus' Doctrines in a laboratory of Human Behaviour* (1995). Επιπροσθέτως, με δεδομένη τη διανοητική προσέγγιση, η στωική θεωρία των παθών αντιτίθεται προφανώς στην ψυχαναλυτική προσέγγιση και την έμφασή της στις ασυνείδητες διαδικασίες. Οι θεωρίες που είναι γνωστές ως «γνωστικές θεραπείες» προσεγγίζουν στενά τον στωικισμό, όπως δηλώνουν συχνά. Συνεπώς ο στωικισμός είναι μια ζωντανή φιλοσοφία «με περισσότερους από ένα τρόπους».

Παρόλο που τα έργα πολλών εκπροσώπων του στωικισμού χάθηκαν γρήγορα, η σχολή –μάλλον το «κίνημα» αυτό-- ως επιδραστική τάση σκέψης και οδηγός ζωής είχε μεγάλη διάρκεια. Ο στωικός Κορνούτος ήκμαζε για πολλά χρόνια για τη γραμματική και τη ρητορική του, ο Σενέκας, ο Επίκτητος και ο Μάρκος Αυρήλιος για την ηθική τους. Γενικώς ο στωικισμός απορροφήθηκε από την κοινή παιδεία. Έγινε ένας έντονος τρόπος ζωής και υπαρξιακής σκέψης, μια στάση απέναντι στη ζωή και μια σωτήρια ψυχολογική διάθεση. Το βιβλίο του Ολλανδού Justus Lipsius, *Manuductio ad Stoicorum philosophiam* 1604 υπήρξε συναρπαστικό και συνέβαλε στην αναβίωση του στωικισμού στα νεότερα χρόνια. Και στην εποχή μας στάθηκε πολύτιμο το βιβλίο του J. Lagree, *Juste Lipse, La restauration du stoicisme*, Paris Vrin 1994. Οι σύγχρονοι Στωικοί δεν είναι επαγγελματίες φιλόσοφοι. Και τίθεται το ερώτημα: Τι είναι ο στωικισμός σήμερα; Είναι ή μπορεί να είναι μια ζώσα φιλοσοφία;

Η κρίση που περνά σήμερα ο κόσμος, και ιδιαίτερα εμείς οι Έλληνες, ίσως το αναδιφήσει εκ βαθέων και το απαντήσει λυτρωτικά.

Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου
Ομότιμη καθηγήτρια Φιλοσοφίας των Πανεπιστημίων Αθηνών και
Κρήτης

Στωική Βιβλιογραφία

- Arnim ab Ioannes (1964) *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Stuttgart, Teubner.
- Babut D. (1969) *Plutarque et le Stoicisme*, Paris.
- Bardry H.C. (1965) *The Unity of Mankind in Greek Thought*, Cambridge U.P.
- Barker Ernest (1948) *Traditions of Civility*, London.
- Becker Laurence C. (1998) *A New Stoicism*, Princeton U.P.
- Binde Jerome (2000) *Philosophie et droits humains*, UNESCO, Paris.
- Burnyeat Myles (1994) "Did the Ancient Greeks have the Concept of Human Rights?" *Polis* 13.
- Cheney Jim (1989) "The Neostoicism of Radical Environmentalism", *Ethics* 11
- Cranston Maurice (1973) *What are Human Rights?*, London.
- D'Entreves A. (1951) *Natural Law*, London.
- Derrida Jacques (2003) *Πέραν του κοσμοπολιτισμού* (ελλ. Μετάφρ. Β. Μπιτσιώρη, Αθήνα. Κριτική.
- Δραγώνα- Μονάχου Μυρτώ (1964) «Ο Σενέκας και ο Καβάφης: Ένας φιλόσοφος κοσμοπολίτης για το ταξίδι και η πόλις του Καβάφη, *Καινούργια Εποχή*, 138-147.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (1971). « Ο Ύμνος στον Δία» και τα Χρυσά Έπη. Η ποιητική θεολογία του Κλεάνθη και η ορφικο-Πυθαγορική παράδοση», *Φιλοσοφία* 1, 339-378.
- Dragona-Monachou Myrto (1973). Providence and Fate in Stoicism and Prae-Neoplatonism". Chalcidius as an Authority on Stoic Theodicy", *Φιλοσοφία* 3, 262-306.
- Dragona-Monachou Myrto, (1974) «Posidonius' Hierarchy between God, Fate and Nature and Cicero's *De Divinatione*" *Φιλοσοφία* 4, 286-305.
- Dragona-Monachou Myrto (1976) *The Stoic Arguments for the Existence And the Providence of the Gods*, Athens, 1976.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ 1978-9), «Η προαίρεσις στον Αριστοτέλη και τον Επίκτητο: Μια συσχέτιση της έννοιας της πρόθεσης στη φιλοσοφία της πράξης" *Φιλοσοφία* 8-9, 1978-9, 265-310.
- Dragona-Monachou Myrto (1981) "The Post-Existentialist Neo-Stoicism of Jason Xenakis and the Stoic Theory of Suicide", *The Greek Review of Social Research* 41, 56-65.
- Dragona-Monachou Myrto (1974), *The Stoic Arguments for the Existence and The Providence of the Gods*, Athens, Saripolion.
- Dragona-Monachou, "St' Thomas Aquinas' Prejudiced Silence on Stoicism in *Summa Theologica*", Roma-Napoli, 1974, 581-590, *Παρνασσός* Ιστ', (1974) 581-590.
- Δραγώνα-Μονάχου Ο θρησκευτικός και ηθικός μονισμός του Ζήνωνα του Κυτιέα», Β' Διεθνές Κυπρολογικό Συνέδριο 1982/ Πρακτικά 1985, 449-457.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (1984), « Ο νόμος της φύσεως στη Στοά»,

- Μνήμη Ε.Π. Παπανούτσου, Αθήνα 1984: 133-163.
- Dragona-Monachou Myrto (1984), "God, the World and Man as a Social Being in Marcus Aurelius' Stoicism", *Diotima* 12 86-97.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (1984) Οι θεωρίες των σοφιστών για τη γένεση της θρησκείας και η στωική φυσική θεολογία», *Η αρχαία σοφιστική*, Αθήνα 1984, 156-169.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (1985), «Γλώσσα και πραγματικότητα στη στωική φιλοσοφία με ειδική αναφορά στην ετυμολογία» Β' Συνέδριο ΕΦΕ 1985, 226-234.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (1985) «From Natural Law to Natural Rights, Β' Διεθνές Συνέδριο Φιλοσοφίας 1985.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (1986) *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Dragona-Monachou Myrto (1985) "Stoicisme et les droits de l' homme", *Discorsi* 2, 209-236.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, (1991) «Ο ορθός λόγος στην αρχαιότητα με ειδική αναφορά στην ηθική φιλοσοφία», *Θεωρία και Κοινωνία* 5:157-178.
- Dragona-Monachou Myrto, (1992) "Justice and Law in Stoic Philosophy", *Diotima* 20, 37-42.
- Dragona-Monachou (1992) "Greek Philosophy and Human Rights", *2.500 χρόνια δημοκρατίας*, Αθήνα, σελ. 113-117.
- Δραγώνα-Μονάχου (2000) «Δημοκρατία και ανθρώπινα δικαιώματα», Δ. Παπαδής (επιμ.) *Το ανθρώπινο πρόσωπο της Δημοκρατίας*, Λευκωσία, σελ. 37-56.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (1995) «Το δικαίωμα της αντίστασης και οι Στωικοί», στο Κ. Μπέη (επ.) *Το δικαίωμα της Αντίστασης*, Αθήνα 61-84.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ « Ελευθερία και δουλεία στον Επίκτητο», Πρακτικά 1007, Πρέβεζα 91-102.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (1997) «Στωικισμός και ανθρώπινα δικαιώματα» Δραγώνα-Μονάχου –Γ. Ρουσσόπουλος (επ.) *Η επικαιρότητα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 361-371.
- Dragona-Monachou Myrto (2002) "Zeno's Moral and Political Radicalism", Th. Scaltsas-A. Mason (Eds.) *The Philosophy of Zeno*, Larnaka, 325-350.
- Dragona-Monachou Myrto (2003) "Do we need new, reformed or common values?", W. McBride, *The Idea of Values* Charlottesville 11-26.
- Dragona-Monachou Myrto (2004) Socrates as a Citizen and the Stoics, Athens 2005, 87-106.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (2004), «Ο Παναίπιος και το Σωκρατικό Πρόβλημα» *Δίκη*, 1059-1068.
- Dragona-Monachou Myrto, (2005), " The Similarity of Humans in the Past and Now", J. Ferrari-J.J. Wunenburger (eds.) (*La difference Anthropologique a l' ere des biotechnologies*, Lyon: 53-70.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (2006), «Θάνατος, αυτοκτονία και ευθανασία

- Στη Στωική φιλοσοφία Αφιέρωμα στον Δ.Κούτρα, 111-136.
- Dragona-Monachou Myrto (2007), "Epictetus on Freedom: Parallels Between Epictetus and Wittgenstein" στο Th. Scaltsas- A.Jason (Eds.) *The Philosophy of Epictetus*, Oxford U.P.,
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (2007), «Η Martha Nussbaum, οι Στωικοί και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα», *Ισοπολιτεία* ΧΙ:179-199.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (2009), *Σωκράτης*, Αθήνα, Σκάϊ Βιβλίο .
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ (2010) « Η Φύσις των Όλων και ο Άνθρωπος Στο Στωικισμό του Μάρκου Αυρήλιου από τη σκοπιά της Οικοηθικής, Έλενα Παπανικολάου (επιμ.) *Περιβάλλον, Κοινωνία, Ηθική*: 21-47.
- Dragona-Monachou Myrto (2012) "Is there Room for Moral Consideration of Animals in Stoic Logocentricism? E. Protopapadakis (Ed,) *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*, Berlin, 59-94.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, 2013, Ο Αλέξανδρος, ο Στωικός Κοσμοπολιτισμός και τα ανθρώπινα δικαιώματα, Διεθνής Ακαδημία Θεσμών, Θεσσαλονίκη, www.Academy.edu.gr.
- Dragona-Monachou Myrto, (2015), Eros, An Unexpected God of the Stoic Cosmopolis", 2013 *Selected Papers from the XXIII. World-Congress of Philosophy, Charlottesville, Virginia 2015*, 159-182.
- Baldry H. C. (1959) "Zeno's Ideal State", *Journal of Hellenic Studies* 79: 3-15.
- Finnis John (1980) *Natural Law and Natural Rights*, Oxford, Clarendon.
- Hamilton J. R. ((1969). *Plurarch: Alexander, A Commentary*, Oxford.
- Kemp Peter (2011) *Citizen of the World: Cosmopolitan Ideas for the 21st Century*, Translated and revised by Russell Dees, N.Y. Prometheus Books.
- Kristeva Julia (2004) «Οι έλληνες ανάμεσα σε βαρβάρους, ικέτες και μέτοικους», (ελλ. μετάφρ. Β. Πατσογιάννη στο *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, Αθήνα, Scripta.
- Kuczewski Mark-Polansky Ronald (2000), *Bioethics: Ancient Themes in Contemporary Issues*, Cambridge Mass.
- Locke John (1690) *Two Treatises of Civil Government*, London.
- Long A.A. (1987) *Η ελληνιστική φιλοσοφία* (μετάφρ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου-Στυλιανού Δημόπουλου, Αθήνα ΜΙΕΤ.
- Maritain Jacques (1980) *The Rights of Man and Natural Law (English translation)* Oxford 1980.
- Mitsis Philip (1999) "The Stoic Origin of Natural Rights" στο Katerina Ierodiakonou (Ed.) *Topics in Stoic Philosophy*, Oxford.
- Mitsis Philip (1997) "Στωικοί και δικαιώματα", *Δευκαλίων* 15/1 (173-192) επιμ. Κ. Ιεροδιακόνου, μετάφραση Ελένη Βαμπούλη. .
- Nussbaum Martha(1999) "Υπέρ πατρίδος: Πατριωτισμός ή κοσμοπολιτισμός» ελλ. μετάφραση Τσοτσόρου-Μύστακα, Αθήνα, Scripta.

- Nussbaum Martha (2007). *Πρόλογος στη δικαστική περίοδο 2006: Συντάγματα και ικανότητες «Κρίσις εναντίον υψιπετούς φορμαλισμού»*. Μετάφραση Τριαντάφυλλου Γκούβα, *Ισοπολιτεία* XI 17-178.
- Rowe Christopher (2002) *The Politeiai of Zeno and Plato*, Th Scartsas and Andrew Mason, *The Philosophy of Zeno*, ο.π.290-308. .
- Schofield Malcolm (1991) *The Stoic Idea of the City*, Cambridge U.P, Ελληνική μετάφραση Χλόης Μπάλα, *Η στωική ιδέα της Πόλης*, Αθήνα, MIET 1997.
- Schofield Malcolm (2002) "Impossible Hypotheses": Was Zeno's Republic Utopian?", Theodor Scaltsa and Andrew Mason, *The Philosophy of Zeno*, Larnaka 2002 309-324.
- Sorabji Richard (1993) "Did the Greeks have the Idea of Human and Animal Rights?" στο *Animal Minds and Human Morals*, London Duckworth.
- Stephens Williams (1994) *Stoic Naturalism, Rationalism and Ecology*", *Environmental Ethics* 16.
- Tarn W.W. (1913) *Antigonos Gonatas*, Oxford Clarendon.
- Tarn W.W. (1927/1952, *Hellenistic Civilization*, Edward Arnold a& Co.
- Tarn W. W. (1933) «Alexander the Great and the Unity of Mankind», *Proceedings of the British Academy*, XIX..
- Tarn W.W. (1939) " Alexander, Cynics and Stoics", *AJP. LVIII.*,
- Tarn W.W. *Alexander the Great* (1948) C.U.P.
- Watson Gerard, (1971) "The Natural Law and Stoicism" στο A.A.Long, *Problems in Stoicism*, London, The Athlone Press. 216-238.